

SLAVISTICA

ПРАЦІ ІНСТИТУТУ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА
Української Вільної Академії Наук
за редакцією Я. Б. Рудницького
Ч. 2.

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

У К Р А Ї Н І З М И В М О В І
М. Г О Г О Л Я

Накладом Т-ва Прихильників УВАН

Авґсбург

1948

SLAVISTICA
II

SLAVISTICA
TRAVAUX de L'INSTITUT SLAVISTIQUE de L'ACADEMIE
UKRAINIENNE LIBRE des SCIENCES
redigées par J. B. Rudnyckyj
No. 2.

VASYL' TCHAPLENKO

**Les Ukrainismes dans la langue
de M. HOHOL' (N. Gogol)**

A u g s b u r g

1 9 4 8

Edition de la Société des Amis de l'Académie Ukrainienne
Libres des Sciences.

SLAVISTICA
ПРАЦІ ІНСТИТУТУ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА
Української Вільної Академії Наук
за редакцією Я. Б. Рудницького
Ч. 2.

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

Українізми в мові
М. Гоголя

diasporiana.org.ua

Авгсбург

1948

Накладом Товариства Прихильників Української
Вільної Академії Наук

В українській літературі про М. Гоголя досі майже нічого ще не сказано про його мову. Дуже багато писано про мову М. Гоголя в російському мовознавстві, але й росіяни, як це слушно відзначив один із сучасних дослідників — В. Гофман, не змогли ще й досі „ні одного істотного питання Гоголевої мови та стилю розв'язати остаточно“¹⁾.

Одно з таких нерозв'язаних „істотних питань“ — питання про українізм, про елементи української мовної стихії в мові М. Гоголя. „Істотність“, важливість цього питання очевидна. Цю важливість зумовлює те, що М. Гоголь насправді був письменником двомовним (в розумінні російсько-української двомовності), і до того ще для чималої частини його мовної і письменницької діяльності саме українське Sprachgefühl було безпосередньою формою мислення. Тим то не можна пристати на думку В. Віноградова²⁾, що нібито українська мовна „стихія“ в мові М. Гоголя була тільки одним з рівнорядних, поряд з суто-російськими, „шарів“. Ці „шари“, на думку цього дослідника, такі: а) українська „простонародна“ мова, б) стилі російської розмовної мови і російської національно-побутової простомови („просторечія“), в) російська урядово-ділова мова і г) романтичні стилі російської літературно-мистецької та публіцистичної мови.

Класифікаційна нерівноцінність цих „шарів“ зразу впадає в око: перший „шар“ — це іншомовна стихія (українська), а останні три — це тільки різні стилі тієї самої мови (російської). Неправильність цієї схеми збільшується ще й від того, що дане співвідношення „елементів“ встановлене для початкового періоду літературної діяльності М. Гоголя — для 30-их р.р., коли українська

¹⁾ „Язык „Ревизора“, „Лит. учеба“ ч. 6 за 1934 р.

²⁾ „Язык Гоголя“, зб. Н. В. Гоголь 1936 р.

„стихія“ в мовній свідомості письменника, як це ми побачимо далі, мала особливо велику вагу. Крім того, В. Віноградов зовсім не відзначає того, що в Гоголевій мові відбилась не тільки українська „простонародна“ мова, а й тодішня українська літературна мова, що якісно (стилістично) дуже відрізнялась від пародної розмовної мови.

Ця прогалина в підході В. Віноградова, видимо, й стала йому на перешкоді — він зовсім у цій своїй великій праці відмовився розглядати українізми в мові М. Гоголя. Замість того він відіслав читача до старої праці О. Мандельштама „О характеръ гоголевскаго стиля“ (Гельсинфорс, 1902 р.), що в ній, справді, ця складова частина Гоголевої мови розглянута ширше й глибше, ніж у інших працях на цю тему. Але й ця праця не дає повної характеристики даного явища, бо її тема — гоголівський стиль у розумінні поетичної мови, а не мова як певна мовна система, що може мати ту чи ту (отже й поетичну) мовостилеву скерованість залежно від мети висловлювання.

Інші новіші російські праці про Гоголеву мову або зовсім не згадують про українські її елементи (Храпченко¹⁾), або ж доходять у нерозумінні їх до таких чудернацьких курйозів, як це ми маємо в праці А. Белого „Мастерство Гоголя“.

Зрозуміла річ, що вивчення українізмів у мові М. Гоголя треба ставити в одному пляні з вивченням „українських зв'язків“ великого письменника, що, на думку В. А. Десницького, являє собою одно з чергових завдань у вивченні його життя й творчості²⁾.

* * *

Звернімося передусім до біографічних даних як до передумови для з'ясування генетичного коріння Гоголевої мови.

Родина Гоголів-Яновських належала до „хутірського“ українського дворянства першої чвертини ХІХ ст. Це дворянство мало ту побутову прикмету, що, при загальній, уже досить сильній тенденції до зросійщення, кори-

¹⁾ Н. В. Гоголь. 1931 р.

²⁾ Задачи изучения жизни и творчества Гоголя, зб. Н. В. Гоголь, 1936 р.

стувалося ще в побуті, в „хатньому вжитку“ й українською мовою. Тим то категоричне твердження булгаринської „Съверн-ої Пчел-и“, що нібито „малоросійські пань и помѣщики... в домашнемъ быту говорятъ не иначе как по-русски“, видимо, не цілком відповідало дійсності. Поряд з історичними фактами, що справді свідчать про дедалі більшу русифікацію українського дворянства, є й такі факти, що говорять про наявність у той час і українського мововжитку в цьому середовищі, як та кож і взагалі в середовищі тодішніх „пишущихъ и читающихъ малоросійянъ“. Один з перших професорів харківського університету Х. Роммель у своїх спогадах розповідає про те, як він закохався був у молоду дівчину з дворянської (поміщицької) родини, а та дівчина чудово співала українських пісень і добре володіла рідною (українською) мовою. Інший мемуарист з того часу свідчить, що жінка ректора того ж таки харківського університету Ф. Т. Осиповського була „щирая малоросійянка и въ разговорахъ и въ поступкахъ“¹⁾. І фактів таких можна б навести багато. Та чи не найкрасномовніший доказ цього — те, що перші українські письменники — І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, В. Гоголь, Г. Квітка-Основ'яненко й ін. вийшли з цього ж таки соціального середовища.

Є всі підстави думати, що й у родині Гоголів-Яновських вживали української мови як розмовної. Ба більше: можна думати, що це була звичайна розмовна їх мова, правда, тільки „буденна“, бо в „урочистих випадках“ (напр., при прийманні гостей) намагались говорити, либонь, таки по-російському. За письмову мову правила російська. Проте й це не було явищем абсолютним, бож батько Миколин — Василь Гоголь, написав відомі свої п'єси по-українському.

Про характер української розмовної мови в родині Гоголів свідчать недавно знайдені архівні матеріали, що характеризують мову Миколиної матері — Марії Іванівни Гоголь. Ці дані ми знаходимо в листах цієї останньої, що їх опублікував А. А. Назаревський в зб. „Н. В. Гоголь, материалы и исследования“, т. I, 1936 г. Через те, що Марія Іванівна була малописьменна (її правопис деякі до-

¹⁾ Д. Н. Багал'їй, Опытъ исторіи харьковскаго университета. Т. I, 1893-98 р.

слідники називають „своеобразним“), в тексті цих листів, поряд з суто-російськими явищами, що їх підказували письмові навички й „урочисті“ розмови (милой, нѣво, ево, діошево, цалую), позначалась дуже виразно і її українська вимова. Ось деякі з цих фактів: поселаю, матушкѣ, вымели (від „вимити“), торгувался, етьихъ, скѣрдахъ, столко (трапляється декілька раз), вѣже, нѣкто, (для неї це українізм, бо російська вимова для України була „нікто“), не купить (3 ос.), не захочеть, жыто (також українізм, бо російське „жи“ українці намагались вимовлять, як „жі“), перожокъ, Некошѣ (Нікоше — так називали в родині Миколу), выздоровіе, в тетеньки (у тітоньки). Отже в цій мові, як бачимо, наявні всі найяскравіші фонетичні особливості української мови, властиві переважно південно-східньому її піднаріччю. Заразом ці дані спростовують твердження Н. Піксанова, що нібито Гоголева мати, „всю жизнь прожившая в украинской деревне, писала на прекрасном великорусском языке“. Можливо, що таку „великоруську мову“ Піксанов бачив у тих листах М. І. Гоголь, що їх вона не сама писала, а хтось грамотніший із її середовища, а вона тільки підписувала.

Ще яскравіші дані маємо про мову Гоголя-батька — Василя Опанасовича. Можна тепер сміливо стверджувати, що він знав українську мову не тільки внаслідок побутового її вживання, а й унаслідок свідомого вивчення. У згаданому виданні А. А. Назаревського, поряд з іншими витягами з т. зв „архіву Головні“, є матеріали, що свідчать про лексикографічну діяльність Василя Гоголя, — понад 40 українських слів на букву К, записаних, як це доказав Назаревський, його рукою. Річ зрозуміла, що належно були слова й на передущі букви, тільки їх пізніше затрачено. Про його досконале знання української мови свідчать, звичайно, і його українські твори. А писав він по-українському більше, ніж ми досі знали. М. І. Гоголь свідчить, що її „чоловік багато писав віршів і віршованих комедій російською й українською мовами. Мова тієї його української комедії, що збереглася для нас, — „Простак, або хитрощі жінки, перехитрені москалем“, свідчить про безсумнівно-органічне та глибоке її знання. Вона просто ряєніє багатим запасом побутового лексики (постоли, волоки, сіряк, війки, кований кабанець, ялишники, соняшниці, завійниця, а також назви різних страв),

в ній сила кольоритних ідіоматичних висловів (баглаї напали, чорт-ма, скребти моркву — дошкуляти комусь сваркою, отепер у лиха грати, не возом тебе зачепили, утяв до гапликів, залити за шкуру сала й ін.), і зовсім нема будь-яких граматичних огріхів супроти української граматичної системи в „полтавській“ її відміні. І це тоді, як такі огріхи раз-у-раз трапляються в мові найвидатніших українських письменників того часу, зокрема в І. Котляревського. Декотрі із згаданих тут висловів використав пізніше Микола Гоголь, напр., слова „соняшниця“, „завійниця“ — в „Сорочинському ярмарку“ (їх каже Хівря до поповича), в листі до Б. Залеського.

До всього цього треба додати ще те, що в родині Гоголів-Яновських і серед їхньої рідні взагалі були сильні українські національні традиції: є здогад, що один із недалеких їхніх предків Василь Танський був українським письменником, писав інтермедії, і сучасники вважали його „славнимъ стихотворцемъ во вкусѣ Плавтовомъ“¹⁾, а живий їхній родич і зверхник магнат Троцинський був виразним любителем усього українського. Це ж для нього Василь Гоголь написав свої українські комедії, і в його найближчому середовищі постійно говорили по-українському. Так, у матеріялах В. И. Шенрока²⁾, що характеризують „забави“ Троцинського, занотована фраза „шутодразнителя“ „заштатного“ священика о. Варфоломея, сказана самому вельможі: „А нехай се вам“. П. Щоголев у своїх „Исторических этюдах“ свідчить, що Троцинський плакав, слухаючи пісню „Ой біда-біда чайці-небозі“.

Якже згадати ще те, що родина Гоголів безпосередньо стикалась і з мовою українських соціяльних низів — своїх кріпаків, слуг тощо, то наявність потужної української мовної стихії, в обох її варіантах — розмовному й тодішньому письмовому, буде безсумнівною.

І в цьому мовному середовищі майбутній письменник Микола Гоголь прожив, як відомо, до дванадцяти років. Це повинно було залишити в його свідомості невивабні вражіння дитинства, а zarazом дати й найміцніші основи мовної свідомости. Тільки ж і пізніший його від'їзд на навчання до міста не був великим відривом від цього середовища. Дарма що йому довелося вчитися

¹⁾ О. Лобисевич у листі до Г. Кониського 1794 р.

²⁾ В. И. Шенрокъ, Матеріали I, 68.

виключно російською мовою, користуватися тільки російськими підручниками, він навіть тоді, як уже вчився в Ніженській гімназії вищих наук кн. Безбородька, не відмовився цілком від української мови. Його шкільні товариші залишили численні свідчення на потвердження цього. Так, один із них Любич-Романович згадує, що М. Гоголь часто виходив назустріч селянам, що їхали на базар, і розмовляв з ними по-українському. Н. Ю. Артимов каже, що Гоголь не раз ходив на Магерки (передмістя Ніжена), а там у нього було багато знайомих між селянами, і в них він бував на весіллях тощо. Про один з випадків згадує А. П. Стороженко — як Гоголь пожартував над однією „молодицею“, кажучи, що в неї дитина схожа на поросю (говорив по-українському). Є відомості й про те, що М. Гоголь поряд з російськими віршами, писаними на завдання проф. Н. П. Ніколаєвського, писав у гімназії й українські речі. Так, за свідченням Т. Пащенко, він начебто склав епіграму на вихователя Зельднера:

Гицель — морда поросяча,
Журавлині ножки,
Той же чортик, що в болоті,
Тільки пристав режки!).

Любич-Романович свідчить, що в рукописному журналі „Навоз Парнаський“ була вміщена одна невелика поезія Гоголя „з українського життя“ на тему „як жили давніше“. А як він цю поезію називає „віршею“, то й можна думати, що ця річ була написана по-українському. На сцені ніженської гімназії, за спогадами Т. Пащенко, ставили „якусь українську комедію, що її написав Гоголь і що на ній публіка качалась від реготу“. К. М. Базілі теж згадує, що Гоголь разом із своїм товаришем Прокоповичем написав п'єсу „з українського побуту, і в ній німу роль старого українця грав сам Гоголь“. Шенрок думає, що перша з цих п'єс — це була п'єса Гоголя-батька, з цим згоджується і В. Гіпціус, але немає підстав не йняти віри й мемуаристам: п'єси ці міг написати й Микола Гоголь. Приклад батька-письменника міг тільки заохотити його до цього.

Багато говорить дослідникові „Книга всякої всячини, или подручная энциклопедія“, що її завів був Гоголь 1826 р.

1) В. Вересаєв. Гоголь, в жизни, 1933 р. З тим, що це написав Гоголь, не всі згоджуються.

В ній М. Гоголь записував українські фольклорні й етнографічні матеріали (пісні, прислів'я й ін.) і розпочав збирати (теж, либонь, за прикладом свого батька) матеріали для „лексикона малоросійського“, користуючись для цього тодішніми словниками української мови — словничком, доданим до збірника українських пісень кн. Цертелєва, словничком, надрукованим у виданні „Малоросійські п'єси, изданья М. Максимовичемъ“ і словничком, доданим до „Енеїди“ І. Котляревського.

Згадка про ці останні видання свідчить про те, що Гоголь стежив за українськими публікаціями, читав українські видання. За це ж промовляють і епіграфи в ранніх його творах — в „Сорочинському ярмаркові“ та „Майській ночі“, взяті з українського фольклору та творів українських письменників, а саме: чотири епіграфи з п'єс Василя Гоголя, три з „Енеїди“ І. Котляревського, один з „Пана та собаки“ Гулака-Артемовського, решта з фольклору. Ймення оповідача Хоми Григоровича (у „Вечорах на хуторі біля Диканьки“) Гоголь теж узяв із п'єси свого батька „Простак“, імення Солоп'я та Хіврі — з твору Гулака-Артемовського „Солопій та Хівря“. Самий мовостиль ранніх Гоголевих творів склався, як про це буде мова далі, під виразним впливом тодішніх творів українських письменників.

Засвоєнню в дитинстві українську мову Микола Гоголь знав до кінця свого життя, дарма що в дорослому віці він побутово зовсім був відірваний від України, живши то в Петербурзі, то за кордоном — у Римі. Знання це підтримував він не тільки читанням українських творів, а й взаємненнями з такими земляками, як О. Бодяньський, що не цуралось української мови в побуті, а також у розмовах із самим Гоголем. Так, Данилевський у своїх спогадах наводить такий діалог: — „Чи дома, брате Микола? — спитав він (Бодяньський) по-українському. — А дома ж, дома, — неголосно відповів хтось (Гогель) звідти (з-за дверей)“. Року 1838 Гоголь написав листа до Б. Залеського українською мовою (це взагалі єдиний його відомий нам український текст). Чималою мірою сприяли збереженню української мови в Гоголя українські пісні, що ними він ніколи не переставав цікавитись — збирав їх, співав, слухав у виконанні його сестер, у виконанні Смірної в Римі, влаштовував спеціально для

цього вечірки, бував на таких вечірках у Бодянського, у Аксакових тощо.

Проте, не зважаючи на знання української мови, на цікавість до українського письменства etc, — становище Гоголя як російського письменника, зумовлене політичним і культурним становищем України як частини Російської держави, поставило його в дуже складне відношення до української проблеми в цілому і до української мови зокрема. Воно, це становище, підказало йому його трагічну теорію двох душ („росіянин і українець — це душі близнюків, що доповнюють одна одну, рідні і однаково сильні“ і — „я сам не знаю, яка в мене душа — хохлацька чи російська“) і викликало відоме, наведене у спогадах Данилевського і висловлене в розмові з Бодянським побажання, щоб українці писали по-російському. Ось те місце з розмови:

— „Нам, Осипе Максимовичу, треба писати по-російському, — сказав він, — треба піддержувати і зміцнювати одну панівну („владычну“) мову для всіх рідних нам племен“.

А що практично, за законами мови, в одному контексті не можна було поєднати ці дві „душі“, виявлені в двох різних мовних системах, то й вийшло так, що в творах Миколи Гоголя одна „душа“, російська, висловлена повною мірою, а друга, українська, залишила тільки часткові, здебільшого, як це ми побачимо далі, тільки „невільні“ сліди. І фактично Гоголеві довелось всяково відштовхуватись від української мови для того, щоб краще опанувати російську мову як пряме знаряддя його творчости. В цьому останньому — у відштовхуванні від української мови та в прагненні якомога більше зріднитися з російською мовою — і найбільша особливість мовного шляху М. Гоголя.

Ця наша праця й має на меті простежити цей шлях, з обліком тих мовних фактів, що його витичковують.

* * *

Провінціална російська школа, цей ніби острівець у морі української мовної стихії, не змогла замолоду дати Гоголеві повного, досконалого знання російської мови, і йому пізніше, коли він став російським письменником, довелося подолати величезні труднощі, щоб за-

своїти чужу мовну систему. Його чернетки і перші редакції його ранніх творів свідчать виразно про його, сказати б, подвійні „муки слова“: з одного боку, він як і кожен мистець слова, повинен був добирати якнайадекватніші вислови для своїх мистецьких задумів, а з другого — викидати з своєї свідомости те, що було безпосередньою формою його мислення, і підставляти натовість, уже в плані перекладу, нові, не зовсім засвоєні мовні еквіваленти. Ці специфічні труднощі свої творчости Гоголь і сам розумів і вже наприкінці своєї діяльності казав, що йому коштувало величезної праці те, що звичайно дається легко „природному письменникові“.

Вивчення мови Гоголевої під цим кутом зору цілком підтверджує цю думку. Так, наприклад, перші редакції „Сорочинського ярмарку“ та „Майської ночі“ говорять про те, що він мусив боротись не тільки з українською фразою, лексикою, морфологією, а й із звуками мови.

Цю останню боротьбу, боротьбу в царині звуків, загострювало для Гоголя ще й те, що з нього був, без сумніву, тип „слухового“ майстра слова, себто такого, що, пишучи, прислухувався, як мова звучить. А. П. Толстой, що в нього Гоголь жив, залишив нам оповідання про те, як Гоголь писав: проходячи повз двері Гоголевої кімнати, він не раз чув, як той „будто бы съ кѣмъ-то разговариваль самымъ неестественнымъ голосомъ“¹⁾.

У згаданих вище текстах раз-у-раз трапляються українські звучання, відбиті в правописі всупереч бажанню письменника як „помилки“, і є вони навіть у суто-російських висловах. Ось, наприклад: *оддай, говорыль, разсердылся, Голошупынкивъ сынъ, тридцять, разкапрызничался, панотцю, кукышь, куды, скрышь, ватага* (Г з приглушенням), з нами тощо. Крім того, трапляються написання, що їх можна б уважати за правописні українізи: *видишь, зделай, чорный, жолтый*. А втім, для Гоголя, що орієнтувався на зорові форми російської мови і не знав правильної російської вимови, це були теж „звукові помилки“. Це були такі „помилки“, як і згадані в попередньому розділі помилки в листах його матері.

Про болючість Гоголевої „боротьби“ з звуками в своїй мові яскраво свідчить творча історія невеличкого вір-

¹⁾ В. Вересаев. Как работал Гоголь, ст. 26.

ша — „лайливої“ пісні парубків у „Майській ночі“ „Хлопці, слышцали ли вы“. „Каменем спотикання“ у цьому віршику сталось було римування з огляду на те, що Гоголь не знав правильного звучання російських слів. Через це, у зв'язку з римуванням, Гоголь тричі його переробляв: у першому варіанті було римування першого й другого рядка „крѣпки — клепки“, у другому — „крѣпки — клепки“ і в третьому, в остаточній редакції — знов — „крѣпки — клепки“. Тільки ж і в останньому випадку правильної рими, як бачимо, не вийшло, бо ж по-російському злочасне слово звучить „кльопкі“.

Перший варіант: Хлопцы, слышали ли Вы,
Наши-ль головы не крѣпки.
У кривого головы
Вдругъ разсыпалися кленки.

Другий варіант: Хлопцы, слышали ли вы,
Наши ли ль головы не крѣпки',
У кривого головы
Вдруг разсыпались клепки'. (Тут український наголос).

Відомо, що намір молодого Гоголя зробитись актором (російським) не був здійснений через „реалізм“ його дикції (української).

Про „боротьбу“ Миколи Гоголя з лексичними українізмами говорить видавець гоголівських рукописних текстів Г. Георгієвський¹⁾, зазначаючи, що „в рукописному тексті є такі „українські слова й вислови, які потім у друкованому тексті совсім відсутні“. Проте він (Георгієвський) добачав у цьому тільки „необробленість“ та „обробленість“ стилю, а не зіткнення двох різних мовних систем. Звичайно, серед Гоголевих поправок є й такі, мовостилевого характеру. До них належать такі явища, як от заміна вислову „чтобы нас не увидѣлъ кто“ висловом „чтобы нас кто не увидѣлъ“, заміна „и холодомъ повѣяло“ на „и повѣяло холодомъ“, заміна „подъ вечерокъ“ на „вечеромъ“ тощо. Ці поправки мали на меті вдосконалення ритмомелодики фрази (згадаймо: Гоголь — „слуховий“ майстер!), себто тут була звичайна мовно-стилістична робота, а не специфічна гоголівська „боротьба“, що про неї в нас мова. Ця остання виявлялася в тому, що Гоголь заміняв „упросить батька“ на „упросить отца“, слово і форму „доню“ (іменник у кличній

¹⁾ Гоголевские тексты, изданные Георгієвскимъ, 1910 р,

формі) на „дочка“ і т. д. В цьому розумінні змінив Гоголь і початкові фрази в „Тарасі Бульбі“. У першому варіанті (друкованому) ця повість починалася словами: „А поворотись, сынку (кл. форма)! Цур тебе, какой ты смѣшной!“ А після нереробки ці фрази мають уже суто-російський характер: „А поворотись-ка, сын! Экой ты смѣшной какой...“

„Боротьба“ з лексичними українізмами була, видимо, найважча в творах з українського життя, бож тут слова й вислови входили в цілі специфічні комплекси соціально-побутових та льокальних уявлень, і навпаки, була легша в якихось „Петербуржскихъ повѣстяхъ“ або в „Мертвыхъ душахъ“.

Але взагалі „боротьба“ з лексичними українізмами як з найконкретнішими і найзрозумілішими явищами мови була легша, ніж „боротьба“ з морфологічними та синтаксичними українізмами. Для розрізнювання українських і російських граматичних явищ потрібні були добрі граматичні знання, а їх якраз у Гоголя, з причини його невисокого освітнього цензу, й не було. Про труднощі цієї „боротьби“ у Гоголя навіть на дозрілому етапі його творчості свідчать первісні тексти „Одруження“ („Женихів“) та „Ревізора“, що й у них також, як сконстатував В. Віноградов¹⁾, „проскальзували украинизмы“. Ось деякі з них: „ну, что съ тебя за надворный совѣтникъ“, „а и притоманно есть“. „а потомъ какъ разодметъ тебѣ брюхо“, „вся искомкана“, „дмется такъ“, „зачемъ мнѣ ужъ было надѣвать тогда новаго фрака“, „а онъ меня понравиль“ (по-укр. „він мене вподобав“).

Або ще, наприклад, дуже яскравий факт із листа до Плетньова. Тут Гоголь, намагаючись дати правильну російську синтаксичну конструкцію, виправляє правильне „послать за художникомъ“ на неправильне (бо українське) „послать по художника“.

З огляду на такі труднощі „боротьби“ з граматичними українізмами вони наявні в мові навіть такого дозрілого Гоголевого твору, як „Мертві душі“, та ще й не в чернетці, а в остаточно опрацьованому тексті. І це тоді, як Гоголь, за його власними словами, до восьми разів власноручно переписував свої писання!

¹⁾ Згадувана праця.

На те, що Гоголь погано знав граматику російської мови, та й взагалі російську мову, звернули були увагу ще його сучасники. „Прозою я пишу багато неправильніше, — писав О. Пушкін в одній із своїх чернеткових заміток, — а балакаю ще гірше і майже так, як пише Г(оголь)“. І це сказано про відомого вже тоді майстра слова, славетного російського письменника! Про це ж таки писав тоді в рецензії на „Мертві душі“ Греч, один з нормалізаторів тодішньої російської мови. Греч зазначав, що Гоголів „языкъ и слогъ самые неправильные и варварские“ і що „въ его рѣчи господствуетъ самое дерзкое возстаніе противъ правилъ грамматики и логики“.

Самолюбний Гоголь повинен був реагувати на цю критику гостро-болоче, хоч він і сам розумів правдивість казаного про його мову. „Я досі, попри всі зусилля, — писав він у листі до Плетньова з 1846 р., — не можу обробити стиль і мову свою, найперше і найпотрібніше знаряддя всякого письменника; вони в мене досі в такій неохайності, як ні в кого навіть із поганих письменників, і з мене може сміятись всякий початківець-школяр“.

Грамотичні неправильності Гоголевої мови відзначають і всі пізніші дослідники — Будде, Карський, Бєлий. Так, Будде зазначав, що Гоголь „быль небрежень (?) къ стило и языку своему“¹⁾. А. Бєлий²⁾ каже, що „Гоголь не владел „грамматикой“ (лапки Белого) русского языка... и постоянно провирался в русской грамматике“. Або ще: „Стиль его (Гоголів) мимо грамматики“. І на доказ цього Бєлий подає на декількох сторінках „неточности языка“, огріхи супроти російської граматики.

* * *

Українізми в мові М. Гоголя можна поділити на такі групи: 1) прямі „свідомі“ українізми; 2) стилізація під українські мовостилі (їх можна б ще назвати непрямими „свідомими“ українізмами, українізмами-кальками; 3) „невільні“ українізми, що повстали внаслідок схрещення двох мов — української й російської — в свідомості Гоголя.

¹⁾ Значення Гоголя в історії руського літературного мови, ЖМНП № 2 за 1902 р.

²⁾ Мастерство Гоголя, 1934 р. ст. 273.

Розгляньмо спочатку перші, себто прямі „свідомі“ українізми. Ці українізми наявні тільки в творах з українською тематикою. Їх стилістичне призначення — створення українського історичного й локального кольориту. Як мовні явища — це а) лексичні локалізми, що охоплюють етнографічно-побутове та історичне життя українського народу, б) діалогічні звороти, в) окремі неперекладені вислови, переважно фразеологічного характеру.

Лексичні локалізми — це найяскравіші українізми в Гоголевій мові. Цю їх „яскравість“ розумів і сам Гоголь і через те дав до текстів слівнички „найяскравіших“ з-поміж них. У цих слівничках Гоголь виписав 114 слів. Але це ще не всі такі слова. Якщо взяти всі Гоголеві твори з українського життя, то таких слів, за нашим підрахунком, набереться понад 300 (не числячи однакових з російською мовою слів). Так само „яскраво“ помітні в мові й інші явища цієї групи — діалогічні звороти та окремі неперекладені вислови. І в тих, і в тих зберігається не тільки український лексичний склад їх, а й граматичне оформлення, як от, наприклад, ключна форма: „жінко“, „Галю“, „чоловіче“. В раніших творах цих явищ більше, у пізніших — менше. Особливе багато їх у перших письменницьких спробах М. Гоголя — в „Трехъ главахъ изъ неоконченной повѣсти“ та в „Двухъ главахъ изъ малороссійской повѣсти „Страшный кабанъ“. Проте чимало їх і в „Вечорах“ та в „Миргороді“ Ось вони, ті вислови та звороти. „Добродію, вѣдь я васъ знаю“. „А что, добродію“, „Свези, чоловіче, на Хияківську ярмарку“, „пане сотнику“, „гаспидъ лысый“, „цяця, цяця“, „Нехай ему такъ легенько икнетъся, якъ зъ тыну ввирветъся“, „моя галочко, моє серденько“, моя матинко родная“, „бѣдная моя головонька«. „козак — душа правдивая сорочки не має“, „та це жъ панычъ нашъ“, „вотъ тебѣ, панночко, розговини“, „бѣдная дытына“, „скачи, враже, якъ панъ каже“, „дурна баба“, „сынку мой“, „воно ще зовсимъ мала дытына“, дывысь, дывысь, мати мовъ дурна скаче“, „що вже якъ у кого чортъ-ма клепки в голови“, „бреше сучый москаль“, „дидько бѣ утысса його батькови“, „ануте якунебудь страховынну казочку“, „овъ, бач, яка кака намалевана“, „спасыби, мамо“ і ін.

Вставляючи ці українізми в російський контекст, Гоголь відтінює їх як іншомовні, неросійські елементи. Тим

то помиляється В. Віноградов, кажучи, що Гоголь вживав їх як діалектизмів російської мови. Про те, що він (Гоголь) протиставляв українську мову російській як мову, а не діалект, свідчать досить численні дані. Так, в одному з своїх листів він назвав російську мову „иностранным языком“. „Твір мій буде написаний чужоземною мовою, тож мені потрібна точність, щоб не попусувати неправильними назвами істотного імени нації“ (тут він має на увазі українські побутові назви¹). Таке ж протиставлення елементів однієї мови елементам другої підкреслює він і в „Старосвѣтскихъ помѣщикахъ“, висміюючи тих „низкихъ малороссіянь“, які „торжественно прибавляютъ къ фамиліи своей, оканчивающейся на о, слог ѿ“. Те саме маємо і в „Ночи подъ Рождество“, де запорожець, що добре знав „грамотный языкъ“ (російську літературну мову), говорить з царицею „будто нарочно самымъ грубымъ, обыкновенно называемымъ мужицкимъ нарѣчіемъ“. Отже він тут відзначає факт національно-мовної свідомости заступників українського народу — запорожців. За визнання окремішності української мови свідчать і слівнички, додані до творів з українською тематикою, разом з примітками про те, що ці звичайні українські слова незрозумілі російському читачеві. „На всякій случай, чтобы не помянули меня недобрѣмъ словомъ, выписываю сюда по азбучному порядку тѣ слова, которые въ книжкѣ этой не всякому понятны“. І друга: „Въ этой книжкѣ есть много словъ, не всякому понятныхъ“.

Стилізацію під українські мовні стилі Гоголь дав у двох плянах — у пляні фольклорно-романтичній і в пляні мовного гумору української літератури першої чвертини ХІХ ст. Стилізація ця і в першому, і в другому пляні зводиться до того, що Гоголь дає дуже близькі до українських зразків аналогії, побудовані з матеріялу російської мови (іноді з частковим просякненням у цей матеріял прямих українізмів). Так, наприклад, якщо в українських піснях „козак“ і „дівчина“ говорять особливою фольклорною мовою, з наявністю в ній здібнелих і голубливих форм, то цю особливість письменник намагається по змозі адекватно передати відповідними формами російської мови. Левкові

¹) Житецькій. Гоголь писатель и проповѣдникъ.

слова з „Майської ночі“ „надѣну шапку на твої бѣленькія ножки“ — це „переклад“, чи калька з української народної пісні „я твої ніженьки в шапочку вложу“. Або, наприклад, звернення до людности із закликком вступати до війська в „Тарасові Бульбі“ — це ж майже дослівний переклад слів із думи про Коновченка. У Гоголя: „Эй вы, пивники, броварники, полно вамъ пиво варить да валяться по запечьямъ, да кормить своимъ жирнымъ тѣломъ мухъ. Ступайте славы рыцарской и чести добиваться“. У фольклорному тексті так:

Ви, грубники, ви, лазники,
Ви, броварники, ви, винники,
Годі вам у винницях горілок курити,
По лазнях лазень топити,
По грубах валятися,
Товстим видом мух годувати, —
Ходіть з нами на долину Черкень погуляти.

В цьому „перекладі“, як бачимо, збережено характер лексики, почасти навіть не перекладеної (броварники, винники), характер синтакси, характер тропа („кормить своимъ жирнымъ тѣломъ мухъ.“ — „товстим видом мух годувати“).

Подколи Гоголь зберігає навіть ритмомелодику „зразка“. Ось, наприклад, із тексту того ж таки „Тараса Бульби“ та з „Думи про Хведора Безрідного“ (розкладаємо текст із „Тараса Бульби“ у формі вірша):

З „Тараса Бульби“:

Палашами, копьями копали могилы
Шапками, полами выносили землю,
Сложили честно козацкія тѣла
И засыпали ихъ свежею землею,
Чтобы не досталось воронамъ и
хищнымъ орламъ выклеивать очи.

З думи:

Тіло молодецьке находжали,
На чорну китайку клали,
Тіло козацьке-молодецьке обмивали,
А шаблями суходіл копали,
Шапками та приполами переть виносили.

Стилізація ця — своєрідний гоголівський засіб, що передає в російський контекст, у контекст іншої мови „дух“ українського фольклору, може, навіть безпрецедентний у письменницькій практиці взагалі, коли не рахувати практики „точних перекладів“. Алеж у Гоголя не переклад, а метод творення мовостилю! Можна

без перебільшення сказати, що ця стилізація і надає таким творам, як „Тарас Бульба“, «Страшная месьть“ тощо, їх своєрідної краси й чару на тлі всіх інших явищ мовостилю в російському письменстві¹⁾.

За цим же, в основному, принципом переніс Гоголь і український літературно-мовний гумор у мову своїх російських творів. Маємо тут на увазі мовостиль т.зв. „котляревщини“, з її характеристичними прикметами: а) надмірною наявністю вульгаризмів та вмисного випинання „мужицьких“ елементів мови і б) підкреслювання „мужицької“ обмежености в світогляді.

Ці прикмети, як відомо, мали на меті створення „сміху“, „смішить во что бы то ни стало“, як писав О. Котляревський („Скубент Чуприна“). Так, наприклад, у фразі Гулака-Артемовського „ну ж, цуп останню ти гривняку з капшука, поки стара пере ганчірки“ є такі „навмисні“ вульгаризми й випнуто-„мужицькі“ елементи, як от „цуп“, „гривняку“, „капшук“, „стара“, „ганчірки“. Нормальна українсько-селянська мова часів Гулака-Артемовського могла б передати цей зміст так: „Виймай же останню гривню з калитки (гаманця), поки жінка (дружина) пере сорочки“. А якщо взяти на увагу ще й те, що Артемовський звертається з такою мовою до заступників свого середовища (в основному „панського“), що їхні жінки, видима річ, не могли власноручно „прати ганчірок“, і те, що ці вислови поет дає в перекладі Горациєвої оди, то й буде цілком ясне навмисне випинання „мужицької“ мови та поведінки (страх перед жінкою). Яскрава риса цього мовостилю — вживання „чудних“ імен та прізвищ — Солопій, Хівря тощо. А втім, у цьому мовостилі через зневажливу щодо „мужицької мови“ загальну наставу негативного („смішного“) забарвлення набувають і ті селянські ймення, що в самому селянському побуті ніколи не бувають „смішні“. — Хівря, Горпина (пор. „Горпивида“ Вілецького-Носенка), Галка тощо.

Отож на цій мовно-думальній основі побудований і мовний Гоголів гумор в тих його моментах, де можна додати українськими останнього титчу. Нема сумніву, що

¹⁾ Про вплив фольклору взагалі на творчість Гоголя ми писали у ст. „Фольклор в творчестве Гоголя“, „Литературная учеба“ ч. 12 за 1937 р.

вже в деяких, наведених вище „неперекладених“ висловах („що то вже як у кого чорт-ма клецки в голові“, „дідько б утисся його батькові“) ця особливість наявна. В цьому ж моноствілі написано і згадуваний уже лист Гоголів до Б. Залеского. Ось його текст:

„Дуже-дуже було жалко, що не застав пана земляка дома. Чував, що на пана щось напало — не то соняшниця, не то завійниця (хай їй присниться лисий дідько!), та тепер, спасибі Богові, кажуть, начейто пан зовсім здоров. Дай же, Боже, щоб на довго, на славу усій козацькій землі давав би чернецького хліба усякій болізнi і злидням. Та й нас би не забував, писульки в Рим слав. Добре було б, коли б і сам туди колинебудь примандрував. Дуже-дуже близький земляк, а по серцю ще ближчий, чим по землі.

Микола Гоголь“.

Підкреслені тут слова та вислови цілком відповідають своїм характером мовному гуморові „котляревщини“. У калькованому вигляді ця мова й думання найяскравіше відбилися в „Передмові“ до „Вечорів“, у „зачинах“ оповідача Хоми Григоровича, в різних авторських примітках та заввагах. Ось деякі зіставлення гоголівських текстів з українськими,

У Гоголя:

„это что за невидаль! „Вечера на хуторѣ близъ Диканьки“? Что это за „Вечера“? И швырнулъ въ свѣтъ какой-то пасичник“.

У Гулака-Артемовського:

„Бажав сен казки? На... От тобі „Солопій та Хівря“. Не здивуй сам, та нехай вибачить і громада, коли казка не дошмигн“ („Писулька“).

У Гоголя (примітка до помилок у „Вечорах“):

„Не погнѣвайтесь, господа, что въ книгѣ этой больше ошибокъ, чемъ на головѣ моей съдыхъ волосъ. Что дѣлать? Не доводилось никогда еще возитъся съ печатной грамотой. Чтобъ, тому тяжело икнулось, кто и видумал ее! Смотришь, советъмъ какъ будто ИЖЕ, а приглянешся — или НАИИ или ПОКОЙ“.

У Гулака-Артемовського:

„Люди добрі і ви, панове громадо! Уже коли будете читати одю казку, то будьте ласкаві, де тільки трапляється вам на дорозі наткнутися на Е, вимовляйте його так, як буцим то там наригвано Э („Суцліка“). „Ти письменніший від мене, ти багацько дечого в книжках роздобвав, ти вже таки бував у бувальцях“,

Смішних і грубих (нераз до непристойности) імен у Гоголеві мові дуже багато: Закрутигуба, Голокопитенко, Череватько, Вертихвост, Халява, Деркач-Дришпановський, Макогоненко, Голопуцьок, Вискряк, Мотузочка, Пулопуз, Довгочун, Крутотрищенко, Товстогуб, Шпонька, Болячка, Перерепенко й ін.

Виробивши цей засіб на українському матеріалі, Гоголь пізніше продовжив його на російському. Звідси його Держиморда, Яшніца, учитель Деспрічастіє.

Перейдімо далі до розгляду „невільних“ Гоголевих українізмів. Це ті елементи його мови, що з ними він так наполегливо боровся. Ці українізми дослідники найчастіше відзначають як „неправильності“, „неточності“ мови, не розуміючи здебільшого їхньої природи й походження.

Дбайливо повизбирував ці „неточності“ А. Бєлий у задуваній уже його праці „Мастерство Гоголя“, і ми скористуємося цим матеріалом.

Визнаючи взагалі наявність у Гоголеві мові українізмів („галлицимї, полонизмы [?], украинизмы можно бы собрать в мухоловки: они, как мухи, жужжатъ изъ текста“), українізми цієї категорії він (Бєлий) вважає тільки „необычными“, „остраенными“ явищами, ба навіть якимись „футуристическими кольцами“. Ось приклади морфологічних українізмів з цієї категорії¹⁾: „примеркаеть“ (ВНИК), причаровала (ТБ), выметнуть ногами (ЗМ), все вызначилось (МД), хоть выходи околодокъ (НПР), вызначилась природа мужчин (МД), переели (МД), попереодъвайтесь (НПР), исконофузился (ГН), отсмолили шубы (НПР, за схемою „відзоляти“), остарьтъ (укр. „остаріти“), облачканий (В), обливсенные тетради (Ж), приглуловат (МД, за зразком „придуркуватий“). А ось приклади синтаксичних українізмів: а) незвичайні керування — „не игралъ въ тѣсной бабы“ (РП), „хотите послушать бѣлой головы“ (МД), „беречь его, какъ глаза своего (СП), „четыре пламенные года“ (Р); б) інші словосполучки й фразеологізми — „слѣдя глазами пропадавшую в небо галку (за зразком „пасти очима... галку“), „смотри мнѣ („дивись мені“), „земля прохватывается морозом“ (ВНИК), „мороз замуровал окно“, „усы... заморгали“ (ВНИК), „по-

¹⁾ В дужках скорочені заголовки Гоголевих творів.

кродить спиву нагайкой" (ВНИК), „ноги чешут дробно" (ЗМ).

Навівши ці приклади (їх у нього більше), А. Белій „ужається", „не береться пояснювати". „Например, — каже він, — „беретсья за нос", в одной фразе два языковых ужаса; и — не в набросках, а... в отработанном „Ревизоре"... А тимчасом ці всі конструкторії, а серед них і остання (пор. в словнику Б. Грінченка на ст. 94: „вийшов козак із сіней, за серце береться"), цілком нормальні явища в українській мові.

Далі А. Белій називає українізми жаргонізмами, залучаючи до них („сюда ряд словечек") і не українізми, а суто-російські слова „бабье", „голье", „коробье", а такі українізми, як „галушки", „пампушки", „коржики" (ст- 215), вважає чомусь „словотворами самого Гоголя" („он отдается потоку словообразований в своем кухонном языке"). Нарешті тут таки Белій дає й ті курйози та цілком безглузді пояснення, що їх ми згадували вище („футуристические кольца"). Так, пояснюючи слово „пундик", він каже: „Что же касается до других „пундиков", то ручаюсь, что это слово „пундик" сочинил Гоголь; не довольствуясь неологізмами „лузантики", он выдумал свой „пундик", как выдумала одна почтенная дама, отрицавшая „заумь", ласкательное выражение для ребенка: „собасюленька любитосля" (факт!), быось об заклад, что „пундик" — такая же „собасюленька" Гоголя" (ст. 215).

Цю широку тираду легко спростувати простою довідкою в словнику Б. Грінченка: в ньому на ст. 499 читаємо, що „пундик" — це рід солодкого печива („пирожного"), з покликанням на І. Котляревського й Марковича.

Другий факту Белого — на ст. 281 читаємо: „Ряд уже просто нерасплетаемой чепухи: потрудитесь разобрат, что значит — „набежит на лбу гугля" (СП), если „гугля" — род женский, то — значило бы правильное — „набежит на лоб" (як „розплести цю фразу? до чого тут жін. рід? В. Ч.). По комнатам что ли бегают гугля, набежая на стены, стулья, и лбы. А надо сказать: „набежит на лоб", потому что »набежит на лбу« — означает: на лбу бегают гугля, но „гугля" — родительный падеж от слова „гугель" (по типу „фреск", „дрязк", „средний век"); и тогда фраза бессмысленна: кто „набежит на

лбу гугля и как это у себя на лбу себе набегать „гугля?“ Бегать, что ли по собственному лбу и натирать на пятке треньем о лоб гугля?“ И в этом случае надеж был бы неправильный. Я отказываюсь объяснить мистическое происшествие с „гуглем“, спросите у Товстогубихи, лечащей „гугли“ настойками“...

І на цю, ще ширшу тираду є відповідь у Грінченковім словнику. В ньому, на ст. 352 читаємо (другий випадок). „Гугля“, ж (енский род). Як ударив, так гугля й набігла йому. Гугля — нарост, шишка.

Отже в кого „нерасплетаемая чепуха“ — у Гоголя чи в Белого? А Товстогубиха просто посміялася б із цих „глибокодумних“ міркувань ученого мужа, що взявся не за свою справу (бо в мовознавстві він профан!)

Не розуміючи відзначених фактів з мови Гоголя, А. Бєлий (а також і деякі інші дослідники) тим більше не міг збагнути тих складніших явищ, що в них українські „схеми“ (зразки) „сховані“ глибоко в російських конструкціях і що їх може виявити тільки той, хто однаково добре знає обидві мови — російську й українську. Таку сховану схему можна додати, наприклад, у побудові, „не прилгнувши, не говорится никакая рѣчь“ (Р). Тут на нашу думку схристились дві такі українські конструкції — а) типу „не кайся, рано вставши“ і б) типу безособових висловів „живеться, як ідеться“. Або ще приклади: „в головѣ, захлопотанной посѣвами“, „приглядывался на бабѣ“, „стосковалась за человѣком“, „при боку“ (замість „на боку“) „глядит к нему вовнутрь“ (дивиться до нього всередину).

На наявність у мові М. Гоголя таких глибоко схованих українізмів указував ще О. Мандельштам у своїй праці „О характерѣ гоголевскаго стиля“.

„Сравнивая текст произведений, — писал він, — съ русской рѣчью, мы замѣчаемъ, что Гоголь мысленно переводилъ обороты, слова, буквально примѣняясь къ русской рѣчи. Нѣтъ печатныхъ данныхъ, чтобы можна было доказать арифметически точно (? В. Ч.), но знакомый съ малороссійскимъ языкомъ и въ то же время чуткій къ русской рѣчи чувствуетъ эти мысленные переводы“.

Ясно, що наявність і цих українізмів (поряд із свідомими) робить Гоголеву мову своєрідною, відмінною від

мови інших російських письменників. А як ця своєрідність чужа для російських стилів, то її й не спромігся ніхто з російських письменників повторити, за винятком, може тільки тих, що були, як і Гоголь, українського походження, — Є. Гребінка, П. Куліш (у їхніх російських творах). Ясно також і те, що без обліку цих явищ у мові М. Гоголя не можна дати її повної характеристики. Якже хто з дослідників їх обминає, то це свідчить або про свідому тенденцію замовчувати неросійські елементи, або про лінгвістичний дилетантизм дослідника.

А для нас, українців, мовний шлях М. Гоголя — це, з одного боку, свідомо болючої покути за зраду свого народу, а з другого — величезна втрата нашої національної культури.

RESUMÉ

Il y a beaucoup d'ouvrages sur la langue de M. Hohol' (N. Gogol), la plupart en russe (O. Mandelchtam, Bouddé, Karsky, Vinogradoff, A. Biely et d'autres), mais ses particularités n'ont pas encore été assez éclairées. Cette question est tout simplement omise par les savants russes, ou donnant des explications fausses ils prenaient les ukrainismes pour des fautes en vers la langue russe. Un d'eux A. Biely dans son livre „L'art de Gogol“ les considère comme des néologismes (p. e. le mot ukrainien populaire „poundyk“) ou même comme ces „cercles futuristiques“. Cependant tous ces phénomènes proviennent de la langue maternelle de Hohol', de la langue ukrainienne. L'écrivain les emploie avec ou sans intention, souvent ne connaissant pas assez bien la langue russe. Le plus souvent nous pouvons rencontrer des pareilles mots dans les oeuvres de sa jeunesse. On peut diviser les ukrainismes de la langue de Hohol' en : a) ukrainismes directes (employés avec intention); b) stylisation en styles ukrainiens (qui peuvent être nommés „ukrainismes indirectes“ employé avec intention ou ukrainismes-calques); c) les ukrainismes employés sans intention provenant du croisement de deux langues — ukrainienne et russe — dans la conscience de l'écrivain. Hohol' emploie les ukrainismes directes et indirectes dans les oeuvres décrivant la vie ukrainienne („Les soirées dans la campagne près de „Dykan'ka“, „Myrhorod“, „Taras Boulba“) pour créer la couleur locale ou le coloris historique. Nous trouvons

les ukraïnismes employés sans intention dans toutes ses oeuvres y compris „Le réviseur“ et „Les âmes mortes“ où il manque que les ukraïnismes phonétiques. Ces derniers lui causent beaucoup de peine. Ce sont eux qui lui faisaient éprouver ce qu'on nomme „les peines du mot“; d'une part Hohol' cherchait comme tout écrivain des expressions adéquates à ses idées créatrices, de l'autre il devait remplacer les mots (les signes linguistiques) bien connus (ukrainiens) par des mots peu connus (russes). C'est cela qui a donné à sa langue sa particularité qui n'est propre à nul autre écrivain russe excepté les écrivains russes de l'origine ukrainienne (Hrebinka, P. Kouliche).